

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
7 – Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 7

ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ: Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - ΑΝΤ. ΜΠΑΡΤΣΙΩΚΑΣ - Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ /
ΙΩΑΝΝΗ ΑΡΧ. ΧΑΡΠΑΝΤΙΔΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

THE POMAKS OF THRACE
A MUTLIDISCIPLINARY
AND INTERDISCIPLINARY APPROACH

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE
SCHOOL OF CLASSICS AND HUMANITIES
DEPARTMENT OF HISTORY AND ETHNOLOGY
LABORATORY OF FOLKLORE AND SOCIAL ANTHROPOLOGY
7 – Studies in Folklore and Social Anthropology – 7

THE POMAKS OF THRACE

A MUTLIDISCIPLINARY AND INTERDISCIPLINARY APPROACH

EDITORS:
M. G. VARVOUNIS
ANT. BARTSIOKAS
N. MACHA-BIZOUMI

K. & M. STAMOULIS PUBLICATIONS

JOHN ARH. HARPANTIDIS
THESSALONKI

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
7 – Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 7

ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ

ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
ΑΝΤ. ΜΠΑΡΤΣΙΩΚΑΣ
Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Εκδότης: ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΧ. ΧΑΡΙΠΑΝΤΙΔΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τίτλος : ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ
ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Copyright©ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ/ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΧ. ΧΑΡΠΑΝΤΙΔΗΣ
ΚΑΙ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

Έκδοση : Θεσσαλονίκη 2020

Εκδότης : ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΧ. ΧΑΡΠΑΝΤΙΔΗΣ

Παλαιών Πατρών Γερμανού 38 – Ιωάννου Μιχαήλ 2,

54622 Θεσσαλονίκη, τηλ. 2310 – 264748, 6946 461 460

Στοιχειοθεσία – Σελιδοποίηση ΙΩΑΝΝΑ Κ. ΚΟΡΔΑΛΗ 2310 - 234694

ISBN: 978-618-5306-86-1

Στις μελέτες του τόμου ακολουθήθηκε το ορθογραφικό και βιβλιογραφικό σύστημα που επέλεξε κάθε συγγραφέας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΡΟΟΔΟΣ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΟΜΑΚΟΥΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

.....9

A

ΓΕΝΕΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

.....37

Sawsan I. Khdair, *Exploring the Origin of Pomaks and Their Genetic Relatedness with Other Mediterranean Populations*.....39

Κώστας Τριανταφυλλίδης, *Η γενετική κληρονομιά των Πομάκων*.....53

Vasileios Papadopoulos, *Population Genetics of HbO-Arab Mutation in Pomaks of Greek Thrace*61

Konstantinos N. Zafeiris, *Pomaks in Mountainous Rhodopi: A Demographic Approach*.....73

B

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

.....95

Elena Kanevska-Nikolova, *Oikonyms in the Southern Rhodopes (The Regions of Xanthi, Komotini, Soufli and Didymóteicho Areas)*.....97

Ευαγγελία Θωμαδάκη - Χριστίνα Μάρκου, *Η Πομακική – ασθενέστερη ανάμεσα σε δυο κυρίαρχες γλώσσες*107

Νικόλαος Θ. Κωνσταντινίδης, *Kak zhivót mládine Pomátsi? Πως ζουν οι νεαροί Πομάκοι;*123

Παναγιώτης Γ. Παπαδημητρίου, *Λαλιές Πομάκων στην Ελληνική Ροδόπη. Μία πρώτη συγκριτική προσέγγιση*149

Παναγιώτης Γ. Κριμπάς, <i>Η γλώσσα και η καταγωγή των Πομάκων υπό το φως της Βαλκανικής Ζώνης Γλωσσικής Επαφής</i>	167
Αβραάμ Σαλασίδης, <i>Πομάκικα τοπωνύμια στην κοινότητα Οργάνης</i>	205
Stoyan Raichevsky, <i>The Pomaks in Bulgaria - Names and Ethnocultural Characteristics</i>	213
Ευάγγελος Αυδίκος, <i>Πομάκοι: όρια και μεθοριακότητα</i>	229
Ιωάννης Φραγκόπουλος - Δημήτρης Κουρκουρίδης, <i>Η συγκρότηση του πολιτικού πεδίου στους Πομάκους και στη μειονότητα: εκλογικές στρατηγικές, συγκλίσεις και αποκλίσεις από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα έως την ανάδυση και την αποδυνάμωση του πολιτικού ισλάμ (1993)</i>	245

Γ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

.....	275
Yavor Saraev, <i>Pomaks in Western Thrace in the First Half of 20th Century</i>	277
Aikaterini (Katerina) Markou, <i>Dispersion of Slavic Speaking Muslims in the Balkans. A Comparative Study in History and Identity Politics</i>	293
Ελεονώρα Ναξίδου, <i>Εθνικό Κράτος και Ετερότητα: Η Περίπτωση των Πομάκων της Βουλγαρίας</i>	309
Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής, <i>Οι πληθυσμοί των Pomaks ή Pomakes σε γαλλικές και γαλλόφωνες πηγές γεωγραφικού, εθνολογικού, πολιτικού κι εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου, του 2^{ου} μισού του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ού}</i>	333
Αβραάμ Σαλασίδης - Αντώνης Μπαρτσιώκας, <i>Εκκλησίες, Νεκροταφεία και Χριστιανικοί Οικισμοί στα Πομακοχώρια της Ελληνικής Θράκης</i>	353
Chrysa Melkidi, <i>Pomaks' Islamization and the Ahriyan Mosque of Xanthi</i>	369

Δ.

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ :

ΕΝΤΕΧΝΟΣ ΛΑΪΚΟΣ ΛΟΓΟΣ – ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ - ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

.....	389
M. G. Varvounis, <i>Greek Research and Bibliography about the Pomaks of Thrace: A Critical Overview</i>	391

Δ. Ι ΕΝΤΕΧΝΟΣ ΛΑΪΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

.....	405
<i>Βάλτερ Πούχνερ, Οι πομακικές παραλλαγές της παραλογής για το «Γεφύρι της Άρτας» στα βαλκανικά τους συμφραζόμενα</i>	407
<i>Παρθενόπη Κελτσίδου, Ιδρυτικοί μύθοι στους Πομάκους</i>	419
<i>Nikolaos Kokkas, Pomak Folk Singers as Storytellers. Memory and Identity in the Pomak Communities of Western Thrace</i>	431

Δ. ΙΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

.....	459
<i>Θανάσης Β. Κούγκουλος, Οι Πομάκοι της Θράκης στο σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα: Εικονολογική προσέγγιση</i>	461

Δ. ΙΙΙ ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

.....	483
<i>Αντώνης Κ. Λιάπης, Η καλαθοπλεκτική των Πομάκων της Ελληνικής Θράκης</i>	485
<i>Στέλιος Μουζάκης, Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις-νερόμυλοι- στα Πομακοχώρια της Κομοτηνής</i>	493
<i>Χριστίνα Βαμβούρη-Δημάκη – Παναγιώτης Βασάκος, Περνώντας γεφύρια ανακαλύπτουμε πλευρές της ιστορίας των Πομάκων</i>	519
<i>Ιορδάνης Φ. Σιναμίδης – Μάρα Ζαχαράκη, Από την ακμή και τα καπνόσπιτα, μέχρι την εγκατάλειψη και τις σύγχρονες οικοδομές. Μετασχηματισμοί της φυσιογνωμίας των ορεινών οικισμών των Πομάκων στον νομό Ξάνθης</i>	531
<i>Γαρυφαλλιά Γ. Θεοδωρίδου, Πομάκοι στην πόλη της Ξάνθης. Όψεις του διατροφικού πολιτισμού τους (1992-1998)</i>	553
<i>Nadia Macha-Bizoumi, Preindustrial Techniques and Consumption Practices: Fashioning the Macramé Technique of the Pomaks</i>	587

**Οι πληθυσμοί των *Pomaks* ή *Pomakes*
σε γαλλικές και γαλλόφωνες πηγές γεωγραφικού, εθνολογικού,
πολιτικού κι εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου,
του 2^{ου} μισού του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}**

Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής
Επίκουρος καθηγητής
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγικά στοιχεία

Απ' την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων, προϊόντος του 14^{ου} αιώνα κι εντεύθεν, μια μεγάλη ομάδα ιθαγενών πληθυσμών μεταστράφηκε στο Ισλάμ, την θρησκεία των νέων κυριάρχων τους. Σ' αυτούς περιελήφθη η πλειονότης των Αλβανών, οι Πομάκοι της οροσειράς της Ροδόπης κι οι ομιλούντες σερβοκροατικά (ήτοι οι σλαβικοί πληθυσμοί της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και του Σαντζάκ). Η οθωμανική κυριαρχία στα Βαλκάνια ουσιαστικά δεν ήταν αφομοιωτική αλλά κατά το πνεύμα πολυθρησκευτική και δεν διέθετε, επίσης, τα «τεχνικά» και θεσμικά μέσα για την ομογενοποίηση των υπηκόων της. Ως αποτέλεσμα τούτου, οι λαοί των Βαλκανίων ήταν σε θέση να διατηρήσουν την διαφορετική ταυτότητα και τα ιδιοσυστατικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους. Πολλοί, επίσης, είχαν την δυνατότητα να συντηρήσουν την αίσθηση της ιστορικότητας και του παλαιού κλέους των, κυρίως όταν αποτελούσαν την πλειονότητα σ' ορισμένη γεωγραφική περιφέρεια. Κατά την διάρκεια των εθνικών αφυπνίσεων του 19^{ου} αιώνα, αναβίωσαν οι εν λόγω απαιτήσεις, συχνά εις βάρος των γειτόνων που, ομοίως, διετύπωναν ιστορικές αξιώσεις στην αυτήν περιοχή¹.

Οι ανωτέρω οι εξελίξεις έλαβαν χώρα κυρίως απ' το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, καθώς επανασυστήνονταν τα βαλκανικά κράτη, ενώ ταυτοχρόνως η Οθωμανική αυτοκρατορία συρρικνωνόταν. Ως πρότυπα εθνικιστικού λόγου κι αντικείμενο συ-

1. H. Poulton, «Islam, Ethnicity and State in the Contemporary Balkans», στον τόμο *Muslim Identity and the Balkan State*, Hugh Poulton και Suha Taji-Farouki (επιμ.), London 1997, σσ. 13-32, σ. 15.

νολικής συζήτησης και στις βαλκανικές υποθέσεις λαμβάνονταν δάνεια θεωρητικοϊδεολογικά στοιχεία απ' τους ευρωπαϊκούς εθνικισμούς, ιδιαίτερος το γερμανικό Ρομαντικό εθνικιστικό κίνημα του όψιμου 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα².

Συγχρόνως, σημειώνονταν και ραγδαίες εσωτερικές μεταβολές στο Οθωμανικό κράτος προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού κι εκδυτικισμού, επιδιώκοντας αυτοί που τις επιχειρούσαν, μεταξύ άλλων, την πολιτική σωτηρία της αυτοκρατορίας μέσω της ανάσχεσης των αποσχιστικών τάσεων. Η έκδοση του τανζιματικού χάρτη (1839) αποτελούσε τη μεταρρυθμιστική – νομοθετική διάσταση αυτών των πρωτοβουλιών. Μετά το γεγονός τούτο, οι χριστιανικές κοινότητες κατέκτησαν υψηλότερο επίπεδο εγγραμματωσύνης, οικονομικοκοινωνικής ευμάρειας και κατέστησαν πιο συμπαγείς, εφόσον επέτυχαν να εξασφαλίσουν κάποια οικονομικά προνόμια κι άρχισαν να καταβάλλουν εργώδεις προσπάθειες, ώστε να συγκροτήσουν (οι Βούλγαροι ειδικά) ξεχωριστή εκκλησιαστική οργάνωση, σύγχρονη εκπαίδευση και πλούτο.

Στην περίπτωση των Πομάκων που αφορούν την παρούσα ανακοίνωση, οι χριστιανοί πλέον τους αντιμετώπιζαν ως ορεσίβια περιθωριακή κοινότητα, 'απολιθωμένη' στο προ-εθνικό στάδιο, άλλως ως ένα ιδιόμορφο κατάλοιπο του μεσαιωνικού Οθωμανικού κοινοτικοθηρσκευτικού συστήματος των *millets*. Συνεπώς, το Τανζιμάτ τελικά στέρησε απ' τους Πομάκους την προνομιούχο θέση τους ως τμήμα της κυρίαρχης μουσουλμανικής οιοιεί κοινότητας, ενώ οι σύνοικες χριστιανικές πληθυσμιακές ομάδες καθίσταντο όλο και πιο ευεπίφορες στις εθνικιστικές ιδεολογίες. Αυτή η αντιστροφή έγινε πιο απτή μετά την ίδρυση ενός σχετικά σύγχρονου εκπαιδευτικού δικτύου, ως και την αναγνώριση της βουλγαρικής Εξαρχίας εκ μέρους των Οθωμανών, το 1870³.

Έπειτα από την σκιαγράφηση του γενικού ιστορικού πλαισίου, μπορούμε να εισέλθουμε και σε μιαν αφαιρετική προεπισκόπηση των πηγών που εξετάστηκαν στην ανακοίνωση· υπενθυμίζουμε ότι οι τέσσερις απ' τις πέντε τον αριθμό γαλλικές και γαλλόφωνες, είναι εκδεδομένες στο χρονικό διάστημα 1872 έως 1893 (για τον 19^ο αιώνα) και 1915 (για τον 20^ο αιώνα) κι εκτός μιας εξ αυτών, της βελγικής, κατατείνουν στην πρόταξη των κοινών γλωσσικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών των Πομάκων και των Βουλγάρων και με το σκεπτικό αυτό, στο να θεωρούν την εθνοτική κοινότητα των πρώτων ως συγγενή με το έθνος των δευτέρων.

Η αντίληψη, συνεπώς, περί της εθνικής ταυτότητας των Πομάκων ερείδεται, *grosso modo*, στον επιλεκτικό τονισμό δύο κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, αυτών της γλώσσας και της δημόδους λογοτεχνίας, θεωρώντας την θρησκεία ως

2. Y. Konstantinov, «Strategies for sustaining a vulnerable identity: The case of the bulgarian Pomaks», στον τόμο *Muslim Identity and the Balkan State*, Hugh Poulton και Suha Taji-Farouki (επιμ.), London 1997, σσ. 33-53, σ. 34.

3. A. Kalionski, «The Pomak dilemma», στον τόμο *Anamnesis - Communities, Identities and Migrations in Southeast Europe* (Συλλογή Άρθρων), Sofia 2014, σσ. 5-21, σ. 9.

καταναγκαστικό αποτέλεσμα της στρατιωτικής κατάκτησης των Οθωμανών και της πολιτικής κυριαρχίας των. Οι Γάλλοι, κι όχι μόνον, συγγραφείς που μελετήθηκαν, φαίνεται ως να υιοθετούν την χερντεριανή αντίληψη του *volksgeist*, όπως εκδηλώνεται μέσα απ' τα δημώδη άσματα, έκφραση του συλλογικού υποσυνειδήτου που ενυπάρχει σε κάθε μέλος της εθνοτικής ομάδας, ανεξαρτήτως εξωτερικών επιδράσεων. Οι Πομάκοι αντιμετωπίζονται ως πρωτοεθνοτική ομάδα, πολιτισμικά και γλωσσικά διακριτή, που όμως με δυσκολία συνειδητοποιούσε ότι αποτελεί εθνοτική ομάδα. Ακόμη και στην περίπτωση που αποκαλούντο απ' τους ξένους ως Τούρκοι, όπως κι οι υπόλοιποι ομόθρησκοί τους μουσουλμάνοι στην Θράκη, αυτό δεν σήμαινε ότι μιλούσαν ή έστω γνώριζαν την τουρκική γλώσσα ούτε ότι οι πρόγονοί τους είχαν έρθει απ' την Κεντρική Ασία περνώντας απ' την Ανατολή· σήμαινε απλώς πως ήταν μουσουλμάνοι και μπορούσαν να μιλούν στην εντέλεια το σλαβικό τους ιδίωμα και να έχουν γηγενείς προγόνους⁴.

Καθαυτή η προσπάθεια να καθοριστεί η ταυτότητα των Πομάκων θέτει τα κύρια σημεία των αντικρουόμενων απόψεων. Αυτά τα σημεία μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: (α) ποιοι είναι οι Πομάκοι με ιστορικούς όρους – ένα «αυτόχthon» πληθυσμιακό στρώμα ή (τουρκικός) πληθυσμός που μετοίκησε, (β) πώς ασπάστηκαν το Ισλάμ – ηθελημένα ή δια της βίας, και (γ) θα πρέπει, επίσης, να θεωρηθούν ως συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα συνδεδεμένη με την ιστορία κάποιου βαλκανικού έθνους, ή πρέπει να ερευνηθούν παράλληλα με άλλους ισλαμικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων⁵.

1) Οι Πομάκοι στις μελετηθείσες πηγές του β' μισού του 19^{ου} αιώνα

Παρ' όλο που, φαινομενικά, εκφεύγει της άμεσης ανάλυσης της παρούσας εργασίας η οθωμανική άποψη περί των Πομάκων, θεωρούμε ως πρόσφορο αφετηριακό σημείο την παρουσίαση μιας σύγχρονης της εποχής επίσημης κι αντιπροσωπευτικής πηγής, προκειμένου να έχουμε και μιαν αντιπαραβολική εικόνα σε σχέση με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές.

Η οθωμανική πηγή, λοιπόν, που αναγνώσθηκε, ονοματίζει τους Πομάκους κι αναφέρεται και στο γλωσσικό τους ιδίωμα, τονίζοντας emphaticά την ανυπότακτη ιδιοσυγκρασία τους· πρόκειται για το λεξικό του *Şemseddin Sami*, που μνημονεύει τους εν λόγω πληθυσμούς στο λήμμα για τον καζά (υποδιοίκηση) *Ahi Çelebi*, ευρισκόμενο βορείως του καζά της Ξάνθης (*Eskice Kazası*), ως εξής: «Καζάς που υπάγεται στο Βιλαέτι Αδριανουπόλεως (*Edirne Vilayeti*) και το Σαντζάκι Κομοτηνής (*Gümülcine Sancağı*). Κείται στα βορειοανατολικά του Βιλαετίου και συνορεύει βορειοδυτικά με την Ανατολική Ρωμυλία, βορειοανατολικά, ανατολικά και νότια με τους

4. Τα γενικά χαρακτηριστικά για τις πρωτοεθνοτικές ομάδες προσδιορίζει ο Ernest Gellner, *Εθνη και εθνικισμός*, μετάφραση: Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα 1992, σ. 257-258.

5. Yu. Konstantinov, «Strategies...», ό.π., σ. 33.

καζάδες που ανήκουν στον προαναφερθέντα Λιβιά, *Egridere* (σημερινό Ardino – Ардино), *Daridere* (σημερινό Ζλάτογκραντ – Златоград) και *Ξάνθης*. Το έδαφος, λόγω του ότι εκτείνεται στις πλαγιές της οροσειράς της Ροδόπης είναι ορεινό. Η πλειονότητα του πληθυσμού είναι Μουσουλμάνοι που είναι φημισμένοι για την τόλμη και την παλικάριά τους. Το *Raşmaklı* (σημερινό Smolijan – Смолян) είναι η έδρα του καζά που έχει περί τους 40 οικισμούς. Ο πληθυσμός ανέρχεται σε συνολικά 20.000 ανθρώπους και σ' αυτόν υπάγονται διοικητικά οι ναχιγιέδες *İsmilân*, *Tozburun*, *Çitak*, *Sogutçuk* και *Başevik* (σημερινή Πάχνη).»⁶. Σ' άλλο σημείο του ίδιου έργου, δηλαδή του λεξικού του, ο Sami Bey, στο λήμμα για την οροσειρά της Ροδόπης, επηρεασμένος, προφανώς, κι απ' την γαλλική παιδεία του αναφέρει ότι: «Στα χωριά που βρίσκονται στις πλαγιές (ενν. της Ροδόπης) η πλειονότητα του πληθυσμού είναι Πομάκοι ήτοι Βουλγαρόφωνοι Μουσουλμάνοι, φημισμένοι για την τόλμη και την ανδρεία τους.»⁷.

Η πρώτη χρονολογικά κι ενδελεχής στην ανάλυσή της, γαλλική πηγή που εξετάζεται, είναι η έκθεση του *Auguste Dozon*, με τόπο σύνταξης τα Ιωάννινα, στις 4 Σεπτεμβρίου 1872, απευθυνόμενη προς τον Υπουργό Παιδείας της Γαλλίας (ήταν ο *Jules Simon*, με περίοδο θητείας απ' τις 4 Σεπτεμβρίου 1870 έως τις 18 Μαΐου 1873)⁸. Σύμφωνα με τα πρώτα κι ενδεικτικά των θέσεών του διαλαμβανόμενα στην

6. Sami Bey Frashëri, *Kamus-ül Alâm, Tarih Ve Cografya Lûgati Ve Tabir-i Esahhiyle Kâffe-yi Esma-yi Hassa-yi Camidir* τ. 2, İstanbul Mîhran Matbaası 1306/1889, σ. 806: «Ahi Çelebi {Edirne Vilâyetinin Gümûlcine sancâgına tâbi bir kazâsi olup, liva mezkurun ve vilâyetin garb şimalisinde vâki', ve şimal garbi cihetinden şarkı Rumili hududile, şimal şarkından yine liva mezkure tâbi Egridere, şarken Daridere, cenuben Eskice kazâlarıyle, garben dahi Selânik vilâyetiyle mahdud ve muhâtdur. Arazısı Rodob silsilesinin eteklerinden ibâret olmakla, tâghık olup, ekser ahâlisi muslim ve cesaret ve şecâatle meşhurdurlar, Merkezi Paşmaklı kazâsi olup, 40 kadar kariyeyi takriben 20.000 ahaliyi câmi'dir, İsmilân, Tozburun, Çitak, Sogutçuk ve Başevik nahiyeleri dahi bu kâzaya mülhakdur.».

7. S. Frashëri, *Kamus-ül Alâm...*, ό.π., τ. 3, 1308/1891, σ. 2.317: «Eteklerinde vâki kurâ ehâlisinin ekseri Pomak yani Bulgar lisâniyle mütেকellim Muslim olup, şecâat ve dilâverlikleriyle meşhurdur.».

8. Σύμφωνα με τα βιογραφικά στοιχεία που παραθέτει ο Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, (σειρά: Historical Dictionaries of Europe no 75), Lanham-Toronto-Plymouth ²2010, σ. 117, ο *Auguste Dozon* (2 Αυγούστου 1822 – 31 Δεκεμβρίου 1890) Γάλλος λόγιος και διπλωμάτης, γεννήθηκε στην *Chalons-sur-Marne* και σπούδασε αρχαία και σύγχρονη λογοτεχνία στο Κολέγιο *Sainte-Barbe* του Παρισιού, επεκτείνοντας, αργότερα, τις σπουδές του στο Δίκαιο, όταν εργάστηκε στο υπουργείο των Εσωτερικών. Εν συνεχεία, μετακινήθηκε στην Διεύθυνση Καλών Τεχνών κι ορίστηκε ως υπεύθυνος για την προστασία των ιστορικών μνημείων. Ο *Dozon* εκδήλωσε ένθερμο ενδιαφέρον για τις ξένες γλώσσες και τους λαούς, και γι' αυτό ξεκίνησε σταδιοδρομία επαγγελματία διπλωμάτη. Το γαλλικό υπουργείο των Εξωτερικών τον απέσπασε στα Βαλκάνια, όπου υπηρέτησε ως πρόξενος στο Βελιγράδι (1854-1863), το Μόσχα (1863-1865 και 1875-1878), την Φιλιππούπολη (1865-1869), τα Ιωάννινα (1869-1875), την Κύπρο (1875-1881) και την Θεσσαλονίκη (1881-1885). Ερευνήσε επισταμένως την αλβανική γλώσσα που είχε αρχίσει να μαθαίνει στα Ιωάννινα, απ' όταν συναντήθηκε με τον *Johann Georg von Hahn* και νεαρούς Αλβανούς που

έκθεση: «...η ταύτιση των σημερινών Πομάκων (Βουλγάρων μουσουλμάνων) με τους Ιλλυροθράκες κι η τεκμηρίωση τούτου μέσω των σκοτεινών ορφικών θρύλων, προς τιμήν του ελληνικού πολιτισμού, στον οποίον οι Πομάκοι κατέχουν ελάχιστη θέση, όχι μόνον στηρίζεται σε αναπόδεικτα γεγονότα αλλά ανατρέπεται κι από ένα πλήθος αντίθετων αποδεικτικών στοιχείων. Κι όμως αυτές οι υπερβολές βρίσκουν οπαδούς. Μήπως δεν έχουμε ακούσει σοβαρά ν' αναφέρεται ότι ο Αριστοτέλης ήταν Βούλγαρος, επειδή γεννήθηκε στη Μακεδονία; «Τι κρίμα που δεν είχε γράψει και στα βουλγαρικά!»⁹.

Σε μια ενδιαφέρουσα εθνολογική κι ιστορική τοποθέτηση ο Dozon αποφαινεται ότι: «Ο πολυθεϊσμός άφησε βαθιά και ποικίλα ίχνη στις πίστεις, τα έθιμα κι ακόμη στις θρησκευτικές πρακτικές των Βουλγάρων οι οποίοι είχαν ασπαστεί τον Χριστιανισμό πολύ όψιμα, τον 9^ο αιώνα, κι απ' τον οποίον ορισμένες φυλές έχουν μεταστραφεί προς το Ισλάμ, μετά την τουρκική κατάκτηση και σε διαφορετικές χρονικές φάσεις. Οι Μωαμεθανοί Βούλγαροι είναι εγκατεστημένοι κυρίως στην περιοχή των Μογλενών, μεταξύ του Βαρδάρη (Axius) και του Στρυμόνα, κοντά στην Dorian (ενν. την λίμνη Δοϊράνη) (Taurium), και σ' εκείνην του Νευροκοπίου, στην συνάντηση των οροσειρών του Πιρίν και της Ροδόπης, της σημερινής Dospat. Σ' όλους αυτούς μπορούμε ν' αποδώσουμε την κοινώς αποδεκτή ονομασία των Πομάκων, συγκεχυμένης ετυμολογίας, την οποίαν ενθυμούνται μόνο μετά την τουρκική κατάκτηση. Μετά βίας μέχρι σήμερα, τουλάχιστον στην τελευταία αναφερθείσα περιοχή (ενν. της Ροδόπης) έχουν υιοθετήσει την γλώσσα των κατακτητών τους κι έχουν ασπασθεί τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους που είναι πολύ επιφανειακές, κι είναι προφανές ότι ο χριστιανισμός που ήταν το θρήσκευμά τους για αρκετούς αιώνες, διατηρήθηκε εν πολλοίς σε κάποιες τυποποιημένες λατρευτικές εκφράσεις. Η δε εμμονή τους σε παγανιστικές πεποιθήσεις αποδεικνύεται, μεταξύ άλλων στοιχείων, κι απ' την δημόδη ποίηση η οποία με τη σειρά της τροφοδότησε απ' εαυτής την συνέχειά τους. Τούτο δεν αποτελεί έκπληξη, δεδομένου ότι το ίδιο ισχύει και στη Δύση, όπου, παρά τις δεκαοκτώ αιώνων προσπάθειες, δεν έχουν ακόμη εξαλειφθεί πλήρως οι αρχαίες θρησκείες παρά την συστηματική δράση ενός, κατά κανόνα, μορφωμένου κλήρου.»¹⁰.

Οι επί του θρησκευτικού θέματος περαιτέρω πληροφορίες του Γάλλου προξένου, αφήνουν να διαφανούν κάποια σημαντικά στοιχεία για τις ιδεολογικές εξελίξεις στην όψιμη Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι προαναφερθείσες διοικητικές μεταβολές του Τανζιμάτ, που εκτός των άλλων επεχείρησαν να εντείνουν τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας στην περιφέρεια, προώθησαν και την θρησκευτική ομογενοποίηση

σπούδαζαν εκεί.

9. Au. Dozon, «Premier rapport sur une mission littéraire en Macédoine», Archives des missions scientifiques et littéraires: choix de rapports et instructions publié sous les auspices du Ministère de l'Instruction Publique et des Cultes 1850-1890, (έκδοση του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης), τ. 1, Paris 1873, σσ. 51-79, σ. 56.

10. Au. Dozon, «Premier rapport...», ό.π., σ. 63.

της μουσουλμανικής κοινότητας στην κατεύθυνση της επιβολής του επίσημου σουνιτικού Ισλάμ, στον βαθμό που η αφοσίωση σ' αυτό ήταν οργανικό στοιχείο νομιμότητας στην δυναστεία. Εκ παραλλήλου, ελέγχονταν κι αποδοκιμάζονταν λατρευτικές πρακτικές κι εθιμικές συνέχειες, ιδίως του ετερόδοξου Ισλάμ, που κατά κανένα τρόπο δε μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές απ' την επίσημη χανεφιτική εκδοχή των Οθωμανών. Σημειωτέον δε, ότι οι παρατηρήσεις αυτές περί του θρησκευτικού «συγκεντρωτισμού» κάνουν λόγο για την έναρξή του προ 30ετίας περίπου, οπότε τοποθετούνται στις αρχές της δεκαετίας του 1840. Μπορούμε βάσιμα να εικάσουμε ότι η βίαιη κι αιματηρή κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος, το 1826, απ' τον σουλτάνο Μαχμούτ Β', την οποίαν ακολούθησαν συνεκδοχικά κι οι διώξεις εναντίον του μπεκτασικού δερβισικού τάγματος, βρίσκεται πίσω απ' την διαπίστωση του Γάλλου διπλωμάτη. Η μπεκτασική εκδοχή του Ισλάμ ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στους πομακικούς πληθυσμούς, συνεπώς κι οι εκ της κεντρικής εξουσίας εκπορευόμενες απαγορεύσεις είχαν άμεσο αντίκτυπο στις εγγύς της πρωτεύουσας, έστω κι απομονωμένες στα δύσβατα μονοπάτια της Ροδόπης, ορεσίβιες μουσουλμανικές κοινότητες¹¹.

Στο οικείο απόσπασμα γράφεται ότι: «Στην περιοχή στην οποία αναφέρομαι, οι κληρικοί, εκτός των επισκόπων των προερχομένων εκ Κωνσταντινουπόλεως, οι εντόπιοι χαρακτηρίζονταν από παχυλή άγνοια, όπως κι οι χοτζάδες των Πομάκων, δίχως καμμία διάθεση κριτικής προς την πατροπαράδοτη τήρηση του θρησκευτικού τυπικού· ή μάλλον ανέμιζαν αφελώς, όπως φαίνεται κι αλλού, τις ιδέες και τις πρακτικές των διαδοχικών θρησκειών. Αλλά, πριν από περίπου τριάντα χρόνια τα πράγματα έχουν αρχίσει ν' αλλάζουν. Μιλώντας περί μουσουλμάνων, στο μέτρο που η δύναμη του σουλτάνου επεκτεινόταν πιο σταθερά έξω απ' την πρωτεύουσα και γινόταν πλέον αισθητός ο συγκεντρωτισμός, το Ισλάμ εκμεταλλεύτηκε την επέκταση της πολιτικής εξουσίας σ' επαρχίες όπως αυτές των Πομάκων και της Αλβανίας, στις οποίες οι πληθυσμοί μάλλον κατ' όνομα ήσαν μουσουλμάνοι κι όχι επί της ουσίας (ακόμη κι η περιτομή δεν γινόταν πάντα)· οι Οθωμανοί ιμάμηδες που έχουν εμφανιστεί μετά από 'στρατολόγηση', άνοιξαν ορισμένα σχολεία για την διάδοση της τουρκικής γλώσσας

11. Για τις διώξεις της σουλτανικής αρχής κατά των μπεκτασήδων, μετά την κατάργηση του γενιτσαρικού σώματος, βλ. τα στοιχεία του Ευστρατίου Χ. Ζεγκίνη, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη, Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του Μουσουλμανισμού στον Ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη ²1996, σ. 153-154. Επιπλέον, ο Godfrey Goodwin, *Οι Γενίτσαροι*, μετάφραση: Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα 1997, σ. 297, αναφέρει ότι το φιρμάνι για την διάλυση των Γενιτσαρών προέβλεπε την ίδια τύχη και για το τάγμα των Μπεκτασήδων δερβισήδων, τους οποίους μισούσαν οι Ουλεμάδες (Σουνίτες νομομαθείς και νομοδιδάσκαλοι) εξαιτίας της απήχησης που είχαν στον λαό, στην περίπτωση μας στους Πομάκους, ενώ αφαιρείτο κι η περιουσία τους, συνάμα και των άλλων ταγμάτων (π.χ. των Νακσμπαντήδων). Ωστόσο, οι ρίζες αυτών των οργανώσεων που πρόσβευαν μια πιο φιλελεύθερη εκδοχή του Ισλάμ, αποδείχθηκαν εξαιρετικά ανθεκτικές για πολλά έτη αργότερα, χωρίς να καταφέρει να τις εξαλείψει ούτε η κεμαλική ριζοσπαστική αντιμετώπιση.

και σταδιακά απαγόρευσαν οποιοδήποτε λατρευτικό στοιχείο αφίστατο απ' την ορθοδοξία (Σουνιτισμό)».¹²

Σε συνάφεια με την θρησκευτική ιδιομορφία των Πομάκων, η λαϊκή κουλτούρα των δημωδών ασμάτων καθίσταται με την σειρά της «απόρρητη» έκφραση που μπορεί να συνεπιφέρει την αντίδραση της επίσημης εξουσίας, προς τούτο δε, πρέπει ν' αποκρύπτεται απ' τον «άλλον», ενώ η εκφορά αυτού του πολιτισμικού 'λόγου' γίνεται εκτός των δημοσίων χώρων, δηλαδή εκεί ακριβώς όπου εκδηλώνεται η νομιμόφρων εκδοχή ταυτότητας. Επ' αυτού ο Dozon σχολιάζει: «*Η λαϊκή ποίηση, λόγω των μυθολογικών πηγών της και πάνω απ' όλα ως μια ζωντανή μαρτυρία μιας μη οθωμανικής εθνικής ταυτότητας εμπίπτει κατ' ανάγκην στο πεδίο εφαρμογής αυτής της απαγόρευσης τόσο της θρησκευτικής όσο και της πολιτικής, γι' αυτό και σήμερα επί ποινή απαγορεύεται στο τέμενος κι ενδέχεται να εγερθούν σοβαρές υποψίες, αν τραγουδιέται δημοσίως· ως αποτέλεσμα, οι νέοι μαθαίνουν να περιφρονούν αυτά που είχαν διαμορφωθεί ως τα ήθη κι έθιμα των προγόνων τους, και μαζί με τον αναβιώνοντα θρησκευτικό ζήλο βαθαίνουν κι οι διαφορές μεταξύ ομοφύλων. Για τους λόγους αυτούς, βλέπουμε ότι καθίσταται αδύνατο να συναχθούν σε μουσουλμανικά χωριά μνήμες της αρχαίας ποίησης. Η θέση του συνοδού του Verkovitch του επέτρεψε να συναγάγει (τα δημώδη πομακικά άσματα), σ' ένα πέρασμα ταξιδιωτών, για την ακρίβεια σταθμό μουλαράδων αλλά με τρόπο έμμεσο*¹³, αυτό είναι πρωτεύον ζητούμενο, δηλαδή ότι θα πρέπει να διασφαλίζεται πως ο «ερευνητής» γνωρίζει τα *pesmas*¹⁴, κι όταν η

12. Au. Dozon, «Premier rapport...», ό.π., σ. 64.

13. Απαραίτητο πιστεύουμε στο σημείο αυτό ότι είναι να παραθέσουμε κάποια βιογραφικά στοιχεία για τον Stefan Verkovich (1821, Ugljara - Βοσνίας – 1893, Σόφια) λόγω του ότι θα τον συναντήσουμε σ' αρκετές περιπτώσεις κατωτέρω. Ο εθνολόγος και λαογράφος αυτός γεννήθηκε στη Βοσνία, όπου έλαβε εγκύκλια παιδεία σε καθολικό σχολείο, στην Tolisa (1830-1833). Στη συνέχεια, εισήλθε σε μοναστήρι του τάγματος των Φραγκισκανών στην Sutjeska και το 1835 εκάρη μοναχός. Απ' το 1837 ξεκίνησε θεολογικές σπουδές στο Ζάγκρεμπ· εκεί επηρεάστηκε απ' το 'Ιλλυρικό' κίνημα κι ακολούθησε τις ιδέες του Κροάτη, Ljudevit Gaj. Το 1848 γνώρισε τον Ηλία Γκαράσανιν στο Βελιγράδι και τον κατατόπισε για την κατάσταση στο Ζάγκρεμπ. Το 1850 μετακόμισε στις Σέρρες κι έμεινε εκεί για σχεδόν είκοσι χρόνια. Απ' το 1862 πρακτόρευσε τα συμφέροντα της σερβικής κυβέρνησης στη Μακεδονία, μέχρι το 1876. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου απέστειλε τακτικά εκθέσεις στο Βελιγράδι με το ψευδώνυμο Vlasich. Απ' το έτος 1868, η συμπάθειά του προς τον τοπικό πληθυσμό τον οδήγησε ώστε, σταδιακά, να διαφοροποιηθεί απ' τις επίσημες θέσεις του Βελιγραδίου. Συνέβαλε δε σημαντικά στην ανάπτυξη της λογοτεχνίας και του εκπαιδευτικού συστήματος στην περιοχή. Μετά τον Ρωσοοθωμανικό πόλεμο (1877-1878), μετακινήθηκε στην Ρωσία, έως το 1891. Στην συνέχεια και μέχρι το θάνατό του, το 1893, έζησε στην Φιλιππούπολη και την Σόφια, απολαμβάνοντας σεβασμό ως πολίτης της νεοσύστατης βουλγαρικής Ηγεμονίας, διάστημα κατά το οποίο πραγματοποίησε τις εθνολογικές ερευνητικές αποστολές του στην οροσειρά της Ροδόπης. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν απ' την ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://books.openedition.org/ceup/2303> (τελευταία ανάκτηση: 21/12/ 2016)

14. Σύμφωνα με τον Gavrilovitch, (Λήμμα) «Pesma», *La grande encyclopédie: inventaire*

απάντηση είναι αρνητική, επισύρει περιφρόνηση παρόμοια μ' εκείνην των εννοιών του *Ghiaour* (απίστου) ή του *Raya* (Η λέξη, ενώ αρχικά σήμαινε τον υποκείμενο σε φορολογία υπήκοο του σουλτάνου ανεξαρτήτως θρησκευματος, κατέληξε τον 19^ο αιώνα να υποδηλώνει τον μη μουσουλμάνο), άλλες φορές, επίσης, η περιφρόνηση εκφράζεται αόριστα. Υποθέτω ότι, ακόμη και στην περίπτωση που ένας φτωχοδιάβολος *kiradjî* (αγωγιάτης) δελεάζεται απ' την υπόσχεση λίγου ψωμιού και τυριού ή ακόμη κι ενός ποτηριού αλκοόλ και μερικών γροσιών, ώστε να συναινέσει ν' απαγγείλει ό,τι ξέρει, εξακολουθεί να είναι επιφυλακτικός, γιατί δεν πρέπει να τον δει κάποιος απ' τους ομοθρήσκους του, για να τον καταγγείλει.»¹⁵.

Ο γνωστός ανατολιστής *Jean-Henri Abdolonyme Ubicini* (1818–1884) εξέφρασε τις δικές του απόψεις περί της καταγωγής και της ανθρωπογεωγραφίας των Πομάκων, οκτώ έτη αργότερα, σε άρθρο του για την Ανατολική Ρωμυλία, στην γαλλική Γεωγραφική Επιθεώρηση¹⁶. Με την σειρά του, φαίνεται πεπεισμένος περί της βουλ-

raisonné des sciences, des lettres et des arts, τ. 26, Paris 1885-1902, σ. 507, ο όρος αναφέρεται στα σερβικά και βουλγαρικά δημοτικά άσματα κι ειδικότερα στα επικά τραγούδια των δύο λαών. Το ποιητικό αυτό είδος συνδέεται στενά με τις συνήθειες, την ενδυμασία, εντέλει με την ίδια τη ζωή του σερβικού λαού, απεικονίζοντας τις σκέψεις και τα συναισθήματά του· εξιστορούν, επίσης, τις πράξεις και τα βάσανά του. Τα τραγούδια αυτά κατηγοριοποιούνται σε δύο βασικές ομάδες, όσα τραγουδιούνται από γυναίκες, χωρίς συνοδεία οργάνου, λυρικά ή επικά, με διάφορα μέτρα, ενώ η άλλη ομάδα περιλαμβάνει πολύστροφα, επικά και συνοδευόμενα από *Gusla*, είδος μονόχορδου βιολιού. Στην πρώτη ομάδα, τα τραγούδια του γάμου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, ενώ η δεύτερη, διαιρεμένη σε κύκλους, παρουσιάζει ως πλέον σημαντικό θεματικό κύκλο εκείνον του Κοσσυφοπεδίου, της μάχης που οι Σέρβοι ηττήθηκαν από τους Οθωμανούς, το 1389. Οι ήρωες των ποιημάτων αυτών είναι οι *Krlevitch Marko* και *Milosch Obilitch*, που φονεύθηκαν μετά τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου, αφού εφονεύσαν τον σουλτάνο Μουράτ Α'. Η απενοσημένη πράξη του Μάρκου που ήταν ο γιος ενός σημαντικού άρχοντα της Σερβίας, θεωρήθηκε ανδραγάθημα και των υπολοίπων Σλάβων, ώστε, πέραν των Σέρβων, να υμνείται κι από Κροάτες, Σλοβένους και Βουλγάρους. Εξάλλου, η βουλγαρική δημόδης ποίηση έχει αξιοσημείωτες αναλογίες με την σερβική αντίστοιχί της, καθώς μοιράζονται κοινή θεματολογία και περιεχόμενο, παρά το γεγονός ότι η βουλγαρική υστερεί κάπως συγκριτικά με το σερβικό έπος σε συναισθηματική ολοκλήρωση και φαντασιακό πλούτο. Τα σερβικά δημόδη *pesma* συνήχθησαν επιμελώς απ' τον *Vuk Stefan Karadzitch*. Η πρώτη μεγάλη βουλγαρική συλλογή ήταν έργο του *Bezsonov* και τα βουλγαρικά αυτά τραγούδια παρουσιάστηκαν στην ανακοίνωση του *J. Yénéline* (Μόσχα, 1855). Το 1860, ο *Etienne Verkovich* δημοσίευσε στο Βελιγράδι τα δημοφιλέστερα τραγούδια των Βουλγάρων της Μακεδονίας και, το 1861, παρουσιάστηκαν στο *Agram* τα βουλγαρικά δημόδη τραγούδια που συγκεντρώθηκαν απ' τους αδελφούς Κωνσταντίνο και Δημήτριο *Miladinov*.

15. Au. Dozon, «Premier rapport...», ό.π., σ. 64.

16. Βιογραφικά στοιχεία περί του ανωτέρω παραθέτει Ο *Paul Armand*, Γενικός Γραμματέας της Γεωγραφικής Εταιρείας της Μασσαλίας, στο λιτό νεκρολογικό του σημείωμα, όπου υπογραμμίζει ότι ο *Ubicini* ήταν συγγραφέας κι αρθρογράφος με βαθειά γνώση των δαιδαλωδών ζητημάτων της Ανατολής. Γεννήθηκε το 1818 και, περίπου απ' το 1846, παρέμεινε επί μακρόν

γαρικής καταγωγής τους, διανθίζοντας την αναφορά του με ιστορικά, γεωγραφικά και δημογραφικά στοιχεία, ως ακολούθως: «Όπως υπάρχουν Χριστιανοί Βούλγαροι είναι κι οι αντίστοιχοι Μωαμεθανοί Βούλγαροι που δεν ασπάστηκαν το Ισλάμ όπως οι Βόσνιοι άρχοντες, κατά την στιγμή της κατάκτησης, με στόχο τη διατήρηση των φεουδαρχικών προνομίων τους, αλλά (το έπραξαν) περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα, γύρω στο 1495, προκειμένου να ξεφύγουν απ' την καταπίεση του ορθόδοξου κλήρου. ... Οι Πομάκοι μουσουλμάνοι δε συγχέονται με τους Οθωμανούς (sic)· δεν έχουν χάσει τη μνήμη της βουλγαρικής καταγωγής τους, που με υπερηφάνεια υποστηρίζουν. «Ο Πομάκος δεν είναι μια εκθλημμένη εκδοχή του Τούρκου· δεν έχει ανατραφεί μέσα σε τρυφή κι ευμάρεια αλλά γεννήθηκε από τραχιά βουλγαρική ρίζα· μεγάλωσε κάτω από μια βελανιδιά και τρέφεται με καλαμποκίσιο αλεύρι.» Ασκούν τις παλιές λατρευτικές τους συνήθειες, ακόμη και τις τελετές και δεισιδαιμονίες των χριστιανών προγόνων τους, επικαλούνται όπως κι οι υπόλοιποι Βούλγαροι, τον αη- Γιώργη, αη-Δημήτρη κι αη-Νικόλα, τιμούν τα ίδια αγιάσματα (ιερές κρήνες), πιστεύουν στα ίδια φυλαχτά. Η γλώσσα που μιλούν είναι απ' τις πιο καθαρές βουλγαρικές διαλέκτους κι είναι η ίδια που έδωσε στον εκδότη των Τραγουδιών της Ροδόπης, Verkovitch, τα καλύτερα δείγματα των *resmas*. Οι Πομάκοι είναι επίσης χωρισμένοι σε δύο ομάδες, μία προς τα βόρεια του Αίμου, οι φυλές γύρω απ' τη Σόφια και το Lovatz (Lovtscha), εξ ου και το όνομα που έχει η προαναφερόμενη περιοχή, δηλαδή πομακικός-ναχιγιές· η άλλη (ενν. ομάδα) κατοικεί στο νότο, στη Ροδόπη. Μέρος μόνον αυτής της περιοχής ανήκει στην Ανατολική Ρωμυλία· το άλλο μέρος, με τους πολυαριθμότερους πληθυσμούς περιλαμβάνεται στο *sandjak* της Αδριανούπολης (Caza Sultan-Ieri και Achir-Tchelebi) και στο Μοναστήρι (Caza Μογλενών και Νευροκοπίου)¹⁷. Οι περισσότεροι είναι μουλάρδες αγωγιάτες (Kiradjis). Οι ροδοπαίοι Πομάκοι είναι οι πιο γνωστοί μεταξύ όλων των ορεσίβιων πληθυσμών για την ανδρεία και το πνεύμα της ανεξαρτησίας τους.»¹⁸.

στην Ανατολή, όπου συνδέθηκε με φιλία με τους ηγέτες του Εθνικού Κόμματος της Ρουμανίας. Μετά τα επαναστατικά γεγονότα του 1848, που έφεραν το εν λόγω κόμμα στην διακυβέρνηση της χώρας, ο Ubicini επελέγη ως Γραμματέας της Προσωρινής Κυβέρνησης και συνέβαλε ουσιαστικά στο κυβερνητικό έργο. Στη συνέχεια ιδιώτευσε και συνέχισε τη μελέτη του για την Ανατολή, ενώ, ακολούθως, δημοσίευσε το *Lettres sur la Turquie*, μια συλλογή από μπαλάντες και δημώδη τραγούδια απ' την Ρουμανία, καθώς και μια σειρά μελετών σχετικά με τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Τουρκίας. Paul Armand, «Nécrologie», *Société de géographie de Marseille*, τ. 8, Marseille 1884, σσ. 396-397.

17. Σημ. του γράφοντος: Απ' τους έξι καζάδες του ανατολικού τμήματος της Ροδόπης, όπου ήταν κατανεμημένοι οι πληθυσμοί των Πομάκων, οι πέντε, δηλαδή οι: *İskeçe*, *Ahi Çelebi*, *Sultan Yeri*, *Eğri Dere* και *Darı Dere* ανήκαν στο Σαντζάκι Κομοτηνής (*Gümülcine Sancağı*) και μόνον εκείνος του *Kırcaali* υπαγόταν διοικητικά στο Σαντζάκι Αδριανουπόλεως (*Edirne Sancağı*). Για την λεπτομερή διοικητική εικόνα του βιλαετίου Αδριανουπόλεως κι όλες τις μεταβολές του χάρτη του κατά τον 19^ο αιώνα βλ. Ramazan Özey, «19. Asırda Edirne Vilayeti coğrafyası, *Marmara Coğrafya» Dergisi*, τ. 6, İstanbul 2002, σσ. 1-36.

18. A. Ubicini, «Là Roumélie Orientale depuis la traite de Berlin», *Revue de géographie*,

Επίσης, στο ίδιο κείμενο υπενθυμίζεται η αντίδραση των Πομάκων στην συνθήκη του αγίου Στεφάνου (1878) που προέβλεπε την ενσωμάτωσή τους στην βουλγαρική επικράτεια, όταν συνέστησαν τοπική πολιτική διοίκηση που διετήρησε τον έλεγχο της περιοχής για έναν ολόκληρο χρόνο, απασχολώντας τον ρωσικό στρατό. Ακόμη, η δημογραφική ισχύς τους υπολογίζεται, κατ' εκτιμήσεις αρνόμενες απ' τον *Urquhart*, ότι μπορεί ν' ανέρχεται συνολικά στις 250.000 περίπου ψυχές (1834). Πάντως για το 1880 ο *Ubicini* θεωρεί τον υποστηριζόμενο αριθμό των 300.000 εν πολλοίς υπερβολικό¹⁹.

Σε συνέχεια των όσων παραδίδει ο *Ubicini*, παραμένουμε δι' ολίγον στις γεωγραφικού και δημογραφικού περιεχομένου πληροφορίες, επιστρέφοντας κάπως πρωθύστερα στην έκθεση του *Dozon* προς τον Γάλλο υπουργό Παιδείας, όπου αναφέρεται ότι η ορεινή ζώνη εξάπλωσης των Πομάκων εκτείνεται σ' απόσταση πορείας είκοσι έξι ωρών στον άξονα ανατολής – δύσης και δεκαοκτώ στον άξονα βορρά – νότου· χωρίζεται δε απ' την Ροδόπη (*Dospat*) σε δύο μισά, το ένα εκ των οποίων ανήκει στη Μακεδονία και το άλλο στην Θράκη. Στα 123 χωριά που περιλαμβάνει, ένας μεγάλος αριθμός τους είναι μικτά (χριστιανικά και μουσουλμανικά), καταμετρώντας δε, 5.168 χριστιανικά και 6.614 μουσουλμανικά νοικοκυριά. Οι μουσουλμάνοι είναι σχεδόν όλοι Πομάκοι και δεν γνωρίζουν παρά το βουλγαρικό ιδίωμα τους, ενώ ο αριθμός του ανδρικού πληθυσμού ανέρχεται σε περίπου 23.000 ψυχές²⁰.

Σαφώς λιγότερο προσκείμενος στις βουλγαρικές θέσεις ο Βέλγος κληρικός *Joseph van den Gheyn*²¹ ανέπτυξε, το 1886 στο Δελτίο της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας της Αμβέρσας, τις απόψεις του για τους Πομάκους τους οποίους θεωρεί απομεινάρια των αρχαίων θρακικών φύλων, διατεινόμενος πως: «Είναι γενικά

Ludovic Drapeyron (εκδ.), Paris 1880, σσ. 102-113, σ. 108-109.

19. *Ubicini*, *La Roumélie*, ό.π., 109.

20. *Au. Dozon*, «Premier rapport...», ό.π., σ. 77.

21. Ο *van den Gheyn*, γεννήθηκε το 1854 στη Γάνδη του Βελγίου κι ήταν Ιησουίτης κληρικός, μέλος της επιστημονικής Ιησουιτικής Εταιρείας των *Bollandistes* και γνωστός λαογράφος, ανθρωπολόγος και παλαιογράφος – σανσκριτολόγος. Εισήλθε στο τάγμα το 1871. Τα πρώτα άρθρα του δημοσιεύτηκαν το 1878, σε γαλλικά και βελγικά περιοδικά και συγκεντρώθηκαν σ' έναν τόμο με τίτλο: *Δοκίμια Συγκριτικής Μυθολογίας και Φιλολογίας* (1885), ενώ εργάστηκε επί δεκαεπτά συναπτά έτη (1888-1905) στην σύνταξη των *Acta Sanctorum*. Συγχρόνως, εδίδασκε σανσκριτικά στο Παρίσι (1888-1891), στο Καθολικό Ινστιτούτο. Υπό την ιδιότητα του ανθρωπολόγου ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τις ανθρώπινες φυλές κι ανέπτυξε θεωρίες που σήμερα, βέβαια, είναι εντελώς ξεπερασμένες, ιδίως αυτές περί της ασιατικής προέλευσης της μαύρης φυλής, ως κι εκείνη περί της Αρείας φυλής. Ο *van den Gheyn* συνέταξε, επίσης, μνημειώδη κατάλογο χειρογράφων που εξακολουθεί να είναι εν χρήσει. Το 1896 κλήθηκε να διευθύνει το τμήμα χειρογράφων της Βασιλικής Βιβλιοθήκης του Βελγίου και διορίστηκε ως επικεφαλής επιμελητής, το 1909. Παρατίθηκε των καθηκόντων του λόγω ασθένειας, το 1912, και πέθανε στις 29 Ιανουαρίου του 1913, στις Βρυξέλλες. Οι πληροφορίες στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://fr.wikipedia.org/wiki/Joseph_Van_den_Gheyn (τελευταία ανάκτηση : 23/12/2016).

αποδεκτό ότι οι πιο γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων Θρακών στη Βουλγαρία είναι οι *Romari* (Σε κανέναν από τους συγγραφείς που μελετήθηκαν, δεν εντοπίστηκε αυτή η εκδοχή του ονόματος) ή *Romakes*. Ζουν νότια της Φιλιππούπολης, στις κοιλάδες της Ροδόπης, στις πόλη Roubdjouz (Ρορζοζ) κι εκτείνονται ως την περιοχή των Μογλενών, μεταξύ του Βαρδάρη και του Στρυμόνα, γύρω απ' την Dorian (Δοϊράνη), και την περιφέρεια του Νευροκοπίου, στη συνάντηση των οροσειρών Perin (Πιρίν) και Ροδόπης, σημερινού Despotodagh. Παρ' όλο που είναι πιστοί του Μωάμεθ οι Πομάκοι, ωστόσο διατήρησαν ορισμένες χριστιανικές πρακτικές και πολλά στοιχεία του πρότερου πολυθεϊσμού τους. Τ' όνομα Πομάκοι είναι ασαφούς προελεύσεως αλλά προηγείται της τουρκικής κατάκτησης. Ψηλοί, με καστανόχρωμες κόμες, γενικώς ανοιχτόχρωμοι, γεμάτοι ορμή κι ευθυμία, δεν φαίνεται να έχουν υποστεί βαθιές σλαβικές επιρροές, πλην της γλώσσας, πολύ λιγότερο δε απ' το Ισλάμ του οποίου δεν είναι παρά μόνον κατ' όνομα οπαδοί. Χαρακτηρίζονται ακόμη απ' την εμμονή σε παγανιστικές πίστεις προερχόμενες εκ της παλαιότερης πολυθεΐας των και της μυθολογίας, στοιχεία που τους κάνουν να φαίνονται ως τα τελευταία υπολείμματα των αρχαίων Θρακών. Δεν πρέπει, ωστόσο, να υπερβάλλουμε κατά κανέναν τρόπο στην βαρύτητα αυτής της διαπίστωσης και να κινηθούμε στην κατεύθυνση της απόλυτης ταύτισης των Πομάκων με τους αρχαίους Θράκες· αν κάτι μπορούμε απλώς να ισχυριστούμε είναι ότι στις φλέβες των ορεσίβιων της Ροδόπης ρέει ακόμη λίγο απ' το αίμα των Βησσών και των Οδρυσών που κατοικούσαν στην περιοχή από τρεις χιλιάδες χρόνια, ώστε η διαπίστωση να περιοριστεί σ' αποδεκτά πλαίσια.»²².

Ιδιαίτερη αναφορά στο άρθρο του van den Gheyn γίνεται και στην δημώδη πομακική ποίηση, οι πηγές της οποίας θεωρεί ότι φτάνουν μέχρι τους ορφικούς μύθους, ενώ εκφράζονται επιφυλάξεις περί της αυθεντικότητας των τραγουδιών που συνήγαγε ο Stefan Verkovich. Το παράθεμα έχει ως εξής: «Εδώ και μερικά χρόνια αποκαλύφθηκε ένας πλούσιος θησαυρός δημοτικών τραγουδιών των Πομάκων, που έχει προκαλέσει ενθουσιασμό στον επιστημονικό κόσμο· η γλώσσα των τραγουδιών αυτών είναι λιτή αλλά βαθειά συναισθηματική και δυνατή, ενώ διακρίνονται κι από αξιοσημείωτη πρωτοτυπία. Έχουμε την άποψη πως ανακαλύφθηκαν τα πολιτισμικά κατάλοιπα μιας προγενέστερης του Χριστιανισμού μυθολογίας, ως και της συνέχειας της ορφικής κληρονομιάς στον χρόνο. Η κληρονομιά του Ορφέα εκεί απεικονίζεται στον Orfen, Urfen ή Fren των βουλγαρικών τραγουδιών. Όπως τον Ορφέα του μύθου, ο Urfen είναι ένας βασιλιάς μάγος που προκαλεί να κλαίνε τα δέντρα κι οι πέτρες, αναγκάζει τα πουλιά να σταματήσουν το πέταγμά τους για να τον ακούσουν, και κάνει τους ανθρώπους να πετρώνουν με την δύναμη της μουσικής του. Εν τέλει, κάποιες λέξεις και φράσεις που έφεραν στο φως οι έρευνες αυτών των τραγουδιών τα οποία δεν προέρχονται απ' την ελληνική ούτε την αλβανική ή την σλαβική γλώσσα, πολλώ δε μάλλον τα τουρανικής προέλευσης ιδιώματα, μπορούν ν' αποδοθούν ερμηνευτικά ως

22. R. P. van den Gheyn, «Populations Danubiennes, Roumains et Bulgares», *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers*, τ. 11, Anvers 1886, σσ. 197-235, σ. 223-224.

τα κατάλοιπα της αρχαίας θρακικής γλώσσας. Δυστυχώς, εγείρονται μεγάλες αμφιβολίες αναφορικά με την αυθεντικότητα των βουλγαρικών τραγουδιών· ακριβώς αυτό το ζήτημα της αυθεντικότητας δεν απαντήθηκε επαρκώς, ενώ αρκετοί συγγραφείς είναι βέβαιοι ότι ο Verkovitch ο οποίος συνήγαγε τις πληροφορίες αυτές, έχει εξαπατηθεί, πιστοποιώντας έτσι τη μεγάλη προσοχή που οφείλει ο εθνογράφος να επιδεικνύει κατά την συλλογή των πληροφοριών του.»²³.

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, το 1893, η γαλλική Εγκυκλοπαιδική Επιθεώρηση, με την κριτική του Louis Léger υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο: «Οι Πομάκοι ή Βούλγαροι μουσουλμάνοι»²⁴, καταγράφει τις απόψεις του James Bourchier, ιρλανδικής καταγωγής βρετανού ανταποκριτή των *Times* κι αναφανδόν υποστηρικτή των βουλγαρικών απόψεων²⁵. Από το 1888 κι έπειτα, ο προειρημένος κάλυπτε τα γεγονότα στη Βουλγαρία κι εν γένει στα Βαλκάνια, όντας κάτι πολύ περισσότερο από δημοσιογράφος. Χρίσθηκε υπερασπιστής των βουλγαρικών συμφερόντων κι επέμενε ότι η Βουλγαρία και τα Βαλκάνια στο σύνολό τους έπρεπε να θεωρούνται ζωτικής σημασίας για την σταθερότητα της Ευρώπης. Πολιτικοί, διπλωμάτες και ξένοι αξιωματούχοι στο Λονδίνο μελετούσαν το ρεπορτάζ του απ' τα Βαλκάνια. Είχε εγνωσμένη δυνατότητα πολιτικής επιρροής ακόμη και σε ύπατα κέντρα λήψεως αποφάσεων, ενεργούσε δε, ακόμη κι ως εξ απορρήτων σύμβουλος κυβερνήσεων²⁶.

Την δημοφιλία του Bourchier μεταξύ των Βουλγάρων αποδεικνύουν τα αφιερώματα του Τύπου μετά τον θάνατό του: «Ο James Bourchier, ανταποκριτής των *Times* στα Βαλκάνια, απεβίωσε στις 29 Δεκεμβρίου στη Σόφια, σε ηλικία 78 χρόνων, ανάμεσα στους Βουλγάρους φίλους του, ο διάσημος αρθρογράφος είχε έρθει για πρώτη φορά στη Βουλγαρία, όταν κυβερνούσε ο Stamboulon κι έκτοτε δεν έπαψε να είναι ένθερμος υποστηρικτής της βουλγαρικής υπόθεσης στην Ευρώπη. Η «*Ηχώ*» της Βουλγαρίας (της 30/12/1921) γράφει ότι η αδόκητη απώλεια του μεγάλου αυτού φίλου της Βουλγαρίας προκάλεσε την θλίψη σ' όλους. Το γεγονός της επιστροφής του Bourchier στη Σόφια,

23. R. P. van den Gheyn, «Populations ...», ό.π., σ. 224-225.

24. Σημ. του γράφοντος: Στην *Fortnightly Review* του Οκτωβρίου 1893, ο James Bourchier δημοσίευσε τις αναμνήσεις απ' το πρόσφατο τότε ταξίδι του στις κοινότητες των Πομάκων της Ροδόπης. Το κείμενο του Léger καταγράφει τα σημαντικότερα σημεία του αγγλικού πρωτοτύπου.

25. Ο Louis Léger (1843-1923) ήταν Γάλλος συγγραφέας και πρωτοπόρος στις σλαβικές σπουδές. Διετέλεσε επίτιμο μέλος του Βουλγαρικού Φιλολογικού Συλλόγου, του μετονομασθέντος σε Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών, κι επίσης μέλος της Ακαδημίας Επιγραφικής και Λογοτεχνίας του Παρισιού. Πολλά ακαδημαϊκά ιδρύματα στην Αγία Πετρούπολη, το Βελιγράδι και το Βουκουρέστι του απέδωσαν την ιδιότητα του μέλους. Ο Léger μαθήτευσε δίπλα στον Aleksander Chodźko στο *Collège de France*, τον οποίον και τελικά διαδέχθηκε το 1885, με την ανάληψη της έδρας Σλαβικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, που διετήρησε μέχρι το 1923. Οι πληροφορίες από την ηλεκτρονική διεύθυνση: https://en.wikipedia.org/wiki/Louis_L%C3%A9ger (τελευταία ανάκτηση: 21/12/2016).

26. Συνοπτική αναφορά στη ζωή και τη δράση του Bourchier βλ. στον Frederick C. Giffin, «James David Bourchier», *Historian*, τ. 27, November 1964, σσ. 1-20.

μετά από μακρά απουσία λόγω του πολέμου (Α' Παγκοσμίου) έπρεπε να γιορταστεί πανηγυρικά· η Ένωση Βουλγάρων Δημοσιογράφων ήθελε να τον αναγορεύσει σ' επίτιμο πρόεδρο. Το σύνολο του Τύπου υπέμνησε την σταδιοδρομία του ανδρός ο οποίος, από του 1888 κι εξής, είχε αφιερώσει ολόκληρη την ζωή του μελετώντας τα Βαλκάνια κι εργαζόμενος για την ειρήνη μεταξύ των χωρών της χερσονήσου (Βαλκανικής). Η μνήμη του, γράφει η «Ηχώ» της Βουλγαρίας (31/12/1921), θα τιμηθεί εξίσου μ' εκείνη του άλλου μεγάλου Άγγλου, του Sir William Gladstone. Παρόμοιες αναφορές έγιναν κι απ' τις Napred, Dnevnik, Outro, κ.λπ. Με ψήφισμα του Υπουργικού Συμβουλίου ορίστηκε η κηδεία ν' αποτελέσει γεγονός εθνικού επιπέδου, η σορός να εκτεθεί (σε προσκύνημα) στις 3-12, στον καθεδρικό ναό της Σόφιας και να ενταφιαστεί στη μονή της Ρίλα, στις 5-12, παρουσία όλων των Υπουργών και πολυάριθμης κοινοβουλευτικής αντιπροσωπείας εξ όλων των επαρχιών του βασιλείου.»²⁷.

Τις γενικές του επισημάνσεις ο βρετανός δημοσιογράφος ξεκινά ως εξής: «Μεταστρεφόμενοι σε μουσουλμάνους, οι Πομάκοι διετήρησαν μια ξεχωριστή ταυτότητα που δεν συγγέται με την τουρκική, εφόσον κράτησαν την «εθνική» τους γλώσσα· υπάρχουν ακόμη σ' αυτή την γλώσσα αρχαίες σλαβικές λέξεις που έχουν εξαφανιστεί απ' την αντίστοιχη των χριστιανών συμπατριωτών τους, και, φυσικά, εισήγαγαν στο λεξιλόγιό τους πολλές τουρκικές λέξεις, ώστε απ' το 1 ως το 40 ξέρουν ν' αριθμούν μόνον στα τουρκικά· έχουν επικά τραγούδια, όπου εξυμνούν τον ήρωα της σερβικής ποίησης, Marko Kralievitch. Αυτά τα ποιήματα έχουν κάποια σχέση με τ' αντίστοιχα των Βοσνίων μουσουλμάνων. Ανάμεσά τους (στους Πομάκους) υπάρχουν ακόμη και κάποιοι που επιχειρούν να γράψουν στην βουλγαρική με το αραβικό αλφάβητο»²⁸.

Σ' αυτές τις περιοχές της Ροδόπης, όπου, κατά τα λεγόμενα του Bourchier, οι ξένοι δεν τολμούσαν να περιηγηθούν, ταξίδεψε σιδηροδρομικώς με τον Matteen, διευθύνοντα σύμβουλο των βουλγαρικών ταχυδρομείων. Ο δημοσιογράφος αναγκάστηκε να πραγματοποιήσει το ταξίδι του λόγω των ανταποκρίσεών του για τις αγριότητες εις βάρος των Πομάκων, εναντίον των οποίων κινήθηκαν οι Βούλγαροι ως αντίποινα για όσα υπέστησαν νωρίτερα απ' τους Οθωμανούς. Έλαβε εντολή απ' την εφημερίδα του, τους Times, να περιηγηθεί σε μιαν επικίνδυνη ορεινή περιοχή, ώστε να βρει αυτόπτες μάρτυρες, προκειμένου να επιβεβαιώσουν το ρεπορτάζ του. Χρειάστηκαν δώδεκα εβδομάδες σκληρής έρευνας και συνεντεύξεις από φοβισμένους μουσουλμάνους, αλλά, στο τέλος, απέδειξε ότι διεπράχθησαν τρομερές ωμότητες κατά των Πομάκων μουσουλμάνων»²⁹.

Το ταξίδι ξεκίνησε απ' το Bielono μια μικρή πόλη – άλλοτε διαβόητη ως άντρο

27. Ministère des Affaires étrangères – Bulletin périodique de la presse Bulgare, 30/31-1-1921, σ. 7.

28. L. Leger, «Les Périodiques, Les Pomaks ou Bulgares musulmans», *Revue Encyclopédique*, Georges Moreau (εκδ.), 1893, σσ. 722-724, σ. 722.

29. Michael Foley, «From Bruff to the Balkans: James David Bourchier», *Dublin Institute of Technology*, Dublin 2010, σσ. 4-14, σ. 8.

ληστών, φήμη που τότε πλέον δεν υφίστατο – ευρισκόμενη στους πρόποδες της οροσειράς της Ροδόπης, στα δεξιά της σιδηροδρομικής γραμμής, περίπου στο ήμισυ της διαδρομής *Ichtiman Tatar Bazavjik* (sic)³⁰. Μέσω αυτής της πόλης οι Πομάκοι επικοινωνούσαν με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό· για ν' ανακαλύψει τις «αετοφωλιές», δηλαδή τα χωριά τους, έπρεπε να σκαρφαλώσει στις πλαγιές του βουνού και να οργανώσει ένα κανονικό караβάνι μ' άλλα ιππασίας κι έλξης και χωροφύλακες. Η πορεία διήλθε μέσω υπέροχου δρυμού απάτητου από ανθρώπους και μ' ασφάλεια κατέληξε στο χωριό *Lijene-Banya*. Επισημαίνεται ότι με την ονομασία *Banya* εννοούνται οι ιαματικές πηγές. Το χωριό είχε, στην πραγματικότητα, μια πηγή μεταλλικού νερού. Ο τοπικός μουφτής, Αλή Εφέντη, ένα πρόσωπο περιωπής που διηύθυνε τα γραφεία του κοντινού τεμένους, φιλοξένησε τον *Bouchier*³¹.

Τα ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά των Πομάκων περιγράφονται ως εξής: «... δε μοιάζουν καθόλου με τα ξαδέλφια, τους χριστιανούς! ... Τύποι μεγαλόσωμοι, αθλητικοί, μυώδεις, με αριστοκρατικά χαρακτηριστικά, με βλέμμα ευθύ αλλ' όχι προκλητικό, μόνον άφοβο, που αποπνέει ελαφρά αίσθηση συγκαταβατικής ανωτερότητας ως υπενθύμιση ότι αντικρίζουν άπιστο ... πόση αξιοπρέπεια στη στάση και τις χειρονομίες, τι στάση περηφάνιας, πόση θαυμάσια υπεροχή κι εξαισία απάθεια πνεύματος και τρόπων ... Μετά βεβαιότητος είδα ωραίους τύπους μεταξύ των Βουλγάρων αγροτών αλλά τίποτε τόσο γραφικό, τόσο διαφορετικό.»³².

Αυτόν τον «καθαρό» ανθρωπολογικό τύπο ο *Bourchier* τον αποδίδει στο γεγονός ότι οι γυναίκες των Πομάκων έγιναν μουσουλμάνες όχι ως απόρροια της οθωμανικής κατάκτησης. Δεν είχαν την τύχη των λευκών γυναικών που αιχμαλωτίστηκαν σ' επιδρομές κι οι ωραιότερες απήχθησαν· ο ανταποκριτής των *Times* βρήκε τις περιοχές των Πομάκων κατειλημμένες απ' τα βουλγαρικά στρατεύματα και μ' έναν υπάλληλο – φοροεισπράκτορα που είχε έρθει να επιβάλει στους αγρότες την πληρωμή των φόρων. Αυτή η μετάβαση απ' την πατριαρχική εξουσία στην υπαγωγή σε καινοφανείς διοικητικούς μηχανισμούς ήταν έξω απ' τις νοοτροπίες των Πομάκων. Βλέποντας την προώθηση κυβερνητικών στρατευμάτων, οι άνδρες είχαν στείλει τα γυναικόπαιδα στα βουνά κι αντιστάθηκαν κατά του εισβολέα με πρωτόγονο οπλοστάσιο από πέτρες και γιαταγάνια, γρήγορα δε, κατανόησαν την αδυναμία τους κι αποσύρθηκαν κι ίδιοι στα βουνά. Στη συνέχεια, αντιλήφθηκαν ότι τα τακτικά βουλγαρικά στρατεύματα δεν ακολουθούσαν την τακτική των εμπρησμών ούτε και της λεηλασίας των χωριών. Μία κοινότητα στα σύνορα, ωστόσο, προσπάθησε να αντισταθεί και πυρπολήθηκε κι η ενέργεια αυτή είχε ως αποτέλεσμα την πρόσκαιρη

30. Σημ. του γράφοντος: το *Ихтиман* της επαρχίας Σόφιας, περ. 48 χλμ. από την πρωτεύουσα, κείται σε κοιλάδα υψομέτρου 658 μέτρων. Το οθωμανικό *Tatar-Bazarcik* και σημερινό *Пазарджик*, επί της αριστερής όχθης του άνω ρου του Έβρου, ήταν οικονομικό σταυροδρόμι της Ροδόπης κι έδρα καζά (υποδιοίκησης) της οθωμανικής περιόδου.

31. L. Leger, «Les Périodiques...», ό.π., σ. 723.

32. L. Leger, «Les Périodiques...», ό.π., σ. 723.

υποταγή³³. Ο Bouchier, στη συνέχεια, αφηγείται την επίσκεψή του στη μικρή πόλη Batak, που είχε τόσο βάνουσα υποστεί τις «φρικαλεότητες» του 1876, και καταλήγει αιτιολογώντας τις σχέσεις αντιπαλότητας με τους Βουλγάρους: «Όποιος θέλει να συνειδητοποιήσει τον ρόλο της θρησκείας οφείλει να επισκεφθεί και να μελετήσει τους Πομάκους. Εκείνη (η θρησκεία) είναι η αιτία της εκρίζωσης των αρχαίων παραδόσεων, της εξάλειψης της εθνικής τους ιστορίας και της διάρρηξης των δεσμών αίματος και γλώσσας.»³⁴.

Σε παρακάτω χωρίο του υπό εξέταση κειμένου ο ίδιος ο Léger, ο υπογράφων το εγκυκλοπαιδικό λήμμα, αναφερόμενος στον λαϊκό πολιτισμό των Ροδοπαίων, μια γενιά περίπου μετά τον Verkovitch, έχει την δική του εμπεριστατωμένη, ως φαίνεται, άποψη περί της γνησιότητας της συναγωγής του αλλά και της συνεισφοράς του Bouchier: «...αποφασιστικά μια μέρα (ο Verkovitch) ανηφόρισε τις πλαγιές της Ροδόπης αναζητώντας εκείνους τους ραψωδούς οι οποίοι, όπως τον πληροφόρησαν, ήσαν οι θεματοφύλακες αυτών των εξαισίων θησαυρών. Έφτασε στο πομακικό χωριό Κορονα κι αναζήτησε έναν από εκείνους που κατοικούσαν εκεί, τον Σουλεϊμάν Αλίεφ. Όμως ανακάλυψε ότι ο Σουλεϊμάν δεν υπήρξε ποτέ. Την ίδια ατυχία συνάντησε στα χωριά Dorkovo και Banin. Ο Verkovitch, ωστόσο, δεν εγκατέλειψε τις αυταπάτες του. Ακόμη κι ο ομότεχρός του, ποιητής Ιβάν Βάζοφ, απ' τον οποίον έχω δανειστεί αυτά τα στοιχεία απ' τη βουλγαρική εφημερίδα Novine της Κωνσταντινούπολης (Απρίλιος, 1893), είναι πολύ πιο επιφυλακτικός. ...Πλην εκείνων των τραγουδιών που κατασκευάστηκαν από φλογερούς πατριώτες, συλλέχθηκαν, επίσης, αυθεντικά πομακικά άσματα που εμπλούτισαν τον ήδη πλούσιο βουλγαρικό φολκλορικό θησαυρό. Αυτοί

33. Σημ. του γράφοντος: Ο όρος «φρικαλεότητες» υιοθετείται απ' τον τίτλο του φυλλαδίου-λιβέλλου του W. E. Gladstone, με τίτλο: "The Bulgarian Horrors and the Question of the East" (1876), που περιέγραφε τα γεγονότα της βίαιης καταστολής της βουλγαρικής εξέγερσης στην περιφέρεια Φιλιππουπόλεως και ζητούσε τον εξοβελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας απ' την Ευρώπη. Ο Gladstone, επικεφαλής τότε της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης στο βρετανικό Κοινοβούλιο, στρεφόταν κι εναντίον του άσπονδου πολιτικού του αντιπάλου, Benjamin Disraeli που ενίσχυε την Οθωμανική αυτοκρατορία ως αντίβαρο της Ρωσίας. Για τις βιαιοπραγίες εκείνες η Magdalena Lubanska, Narratives about dissenter neighbours and their place in the cultural strategy of coexistence in the western Rhodope region of Bulgaria, *Region Regional Identity and Regionalism in Southeastern Europe (Part1) Ethnologia Balkanica*, τ. 11, Klaus Roth, Ulf Brunnbauer (εκδ.), Berlin 2007, σσ. 185-203, σ. 186 (υποσημ. 3), συνοψίζει τα εξής: *Some Pomaks took part in the April Uprising of 1876 on the Turkish side. At that time the massacre on Christians in Batak took place, when Bulgarian speaking Muslims from Barutin murdered Christians, including women and children, who found shelter in the church. Their remains in the church became Bulgarian national relics. After Bulgaria's liberation, Muslims were persecuted and Bulgarian speaking Muslims were forcibly converted to Christianity at the initiative of the Bulgarian Orthodox Church, King Ferdinand, and the government. They were obliged to abandon their faith, traditional costumes, and Muslim names.*

34. L. Leger, «Les Périodiques...», ό.π., σ. 723.

οι μουσουλμάνοι Σλάβοι εξακολουθούν να έχουν περισσότερα από ένα μυστικά για ν' αποκαλυφθούν. Πρέπει να είμαστε ευγνώμονες στον Bouchier που προσείλκυσε την προσοχή σ' αυτήν την ενδιαφέρουσα πληθυσμιακή ομάδα.»³⁵.

Την περιήγησή μας στις γαλλικές πηγές συμπληρώνει η παράθεση μιας σύντομης αναφοράς απ' τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κατά την κοσμογονική περίοδο του Α' Παγκοσμίου πολέμου και την δράση του γαλλικού στρατού στην Ανατολή, με συντάκτη τον Δανό συγγραφέα και δημοσιογράφο Franz de Jessen (1870-1949). Το κείμενο αναπαράγει την κυρίαρχη γαλλική άποψη του προηγούμενου αιώνα, με την αίρεση όμως, ότι στους Πομάκους η θρησκευτική ταυτότητα επικαλύπτει την εθνική. Συγκεκριμένα, το απόσπασμα διαλαμβάνει τα παρακάτω: «Οι Βούλγαροι Μωαμεθανοί, διακρίνονται υπό την γενική ονομασία των Πομάκων που ζουν κυρίως στην οροσειρά της Ροδόπης. Ο αριθμός τους ανέρχεται σε περίπου 300.000. Το 1878, πολέμησαν εναντίον των Ρώσων και των Βουλγάρων χριστιανών υπέρ των Τούρκων· είναι γνωστοί για την σκληρότητά τους, και για μεγάλο χρονικό διάστημα οι σχέσεις μεταξύ αυτών και των εκπροσώπων της βουλγαρικής προπαγάνδας στη Μακεδονία ήταν εξαιρετικά εχθρικές. Όλ' αυτά, βεβαίως, μπορεί να έχουν αλλάξει από τότε που τόσα άλλα γεγονότα συγκλόνισαν τα Βαλκάνια. ...Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, θα ήθελα να συμφωνήσουμε στην άποψη, ότι οι Μωαμεθανοί ακολουθούν πάντα τη σημαία του χαλίφη, ανεξαρτήτως εθνικότητας.»³⁶.

2) Συμπεράσματα

Συνολικά, οι γαλλικές και γαλλόφωνες πηγές που μελετήθηκαν, αποδίδουν στην πομακική εθνοτική ομάδα τον χαρακτηρισμό: *Mahométans bulgares*, ήτοι των Βουλγάρων Μουσουλμάνων. Η σχεδόν ομόφωνη αυτή τοποθέτηση πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}. Η ήττα στον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-1871 αποτέλεσε σημείο καμπής για την από τούδε διαχείριση των υποθέσεων στην Ανατολή εκ μέρους της Γαλλίας³⁷. Έχοντας επί αιώνες αναπτύξει οικονομικο-πολιτικές σχέσεις με τους Οθωμανούς, οι Γάλλοι είχαν δημιουργήσει ένα πυκνότατο

35. L. Leger, «Les Périodiques...», ό.π., σ. 724.

36. Franz de Jessen, «Les Troupes françaises en Macédoine.-II. Races, nationalités et religions, *La Revue hebdomadaire*, Paris 1915/10/30, σσ. 671-679, σ. 673.

37. Σημ. του γράφοντος: Την γαλλοοθωμανική συμμαχία που οδήγησε στη νίκη του Κριμαϊκού πολέμου κατά της Ρωσίας (1853-1856), τις μεταρρυθμίσεις του *Hatt-ı Hümayun* (1856), την καθιέρωση του δόγματος της ακεραιότητας και την πολύτροπη προώθηση των γαλλικών συμφερόντων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ανέκοψε, έν τινι μέτρω, μετά μια 15ετία, η ήττα απ' τους Πρώσους. Στον εν λόγω πόλεμο η Γαλλία του Ναπολέοντος Γ' ηττήθηκε κατά κράτος, συνεπεία δε τούτου, το 1871, στο παλάτι των Βερσαλλιών συνομολογήθηκε η Γερμανική Αυτοκρατορία (Συνθήκη Φρανκφούρτης – Μάιος 1871) κι η προσάρτηση εκ μέρους των Γερμανών της Αλσατίας και της Λωρραίνης.

πλέγμα συμφερόντων που φαίνονταν να διακυβεύονται, αν όχι να υπονομεύονται, μετά τις σημαντικότερες ρήτρες της Συνθήκης του αγίου Στεφάνου όσο και του βερολινείου Συνεδρίου, το 1878. Στο πλαίσιο αυτό η γαλλική διανόηση, τεθειμένη στην υπηρεσία της πολιτικής, διαχωρίζει τις εθνικές κοινότητες των Βαλκανίων, τόσο κατά τις αντιλήψεις περί εθνικής ταυτότητας που είχε συνομολογήσει, όσο και στην λογική του πολιτικώς εκμεταλλεύσιμου κατακερματισμού. Εξάλλου, δεν πρέπει να λησμονούμε τους σημαντικούς δεσμούς της Βουλγαρίας με τη Γαλλία, απ' την περίοδο ακόμη της επιδίωξης των Βουλγάρων να επιτύχουν την εθνική τους ολοκλήρωση μέσα απ' την εκκλησιαστική – θρησκευτική τοιαύτη. Απ' τις αρχές ακόμη της δεκαετίας του 1860 καταβλήθηκε προσπάθεια από μέρους Βουλγάρων παραγόντων να γίνει προσέγγιση με την Καθολική Εκκλησία. Η προσέγγιση είχε στόχο κυρίως την εξασφάλιση της πολιτικής προστασίας της Γαλλίας, εγγχείρημα που, εντέλει, καταδικάστηκε απ' το Οικουμενικό Πατριαρχείο³⁸.

Κατ' ουσίαν, η δεκαετία 1870-1880 είναι καταλυτικής σημασίας για τα πορίσματα της διανόησης και τους σχεδιασμούς της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής στο Ανατολικό Ζήτημα. Πρέπει δε, να επισημάνουμε ότι η στάση αμοτέρων έναντι των Πομάκων είναι υποζήτημα στο οποίο οι απαντήσεις δίδονται βάσει της προώθησης των γαλλικών εθνικών προταγμάτων. Οι μελετητές που ερευνούν τις εθνικές κι εθνοτικές κοινότητες στα Βαλκάνια, σαφώς επιδιώκουν τον τονισμό των γλωσσικών και θρησκευτικών ιδιαιτεροτήτων, υιοθετώντας κι αναδεικνύοντας διαιρετικά τοπικές επιμέρους επιδιώξεις. Κατόπιν, την σκυτάλη έπαιρναν οι πολιτικοί οι οποίοι στα διεθνή φόρα διαπραγματεύονταν τις επιμέρους διεθνικές ρυθμίσεις, επικαλούμενοι τα πορίσματα της επιστημονικής έρευνας, της δημογραφίας και της εθνολογίας «στρατευμένων» ή μη, επιστημόνων και φορέων. Οι γενικές αυτές διαπιστώσεις βρίσκουν πεδίο εφαρμογής και στην περίπτωση των Πομάκων. Η γαλλική προσπάθεια απόσπασης της Βουλγαρίας απ' την Πανσλαβιστική ρωσική επιρροή κι η εξισορρόπηση των βουλγαρικών απωλειών απ' την Συνθήκη του Βερολίνου, συγκριτικά μ' εκείνην του αγίου Στεφάνου, οδήγησαν τους Γάλλους στην γενική θέση ότι οι Πομάκοι αποτελούσαν μεν εθνοτική ομάδα με το θρήσκευμα ως θεμελιώδη διαφορά απ' τους Βουλγάρους, αλλά με κοινές ρίζες στην καταγωγή, την γλώσσα και την κουλτούρα.

3) Βιβλιογραφία – Πηγές – Διαδικτυακές θέσεις

Armand Paul, «Nécrologie», *Société de géographie de Marseille*, τ. 8, Marseille 1884, σσ. 396-397.

Βιογραφικά στοιχεία για τον *Joseph van den Gheyn* στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://fr.wikipedia.org/wiki/Joseph_Van_den_Gheyn (τελευταία ανάκτηση: 23/12/2016).

Βιογραφικά στοιχεία για τον *Louis Léger* στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

38. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, σ. 219.

- https://en.wikipedia.org/wiki/Louis_L%C3%A9ger (τελευταία ανάκτηση: 21/12/2016).
- Βιογραφικά στοιχεία για τον *Stefan Verkovitch* στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://books.openedition.org/ceup/2303> (τελευταία ανάκτηση: 21/12/2016).
- Dozon Auguste, «Premier rapport sur une mission littéraire en Macédoine», *Archives des missions scientifiques et littéraires: choix de rapports et instructions publié sous les auspices du Ministère de l'Instruction Publique et des Cultes 1850-1890*, τ. 1, εκδ. Ministère de l'Instruction Publique, Paris 1873, σσ. 51-79.
- Elsie Robert, *Historical Dictionary of Albania*, (σειρά: Historical Dictionaries of Europe no 75), Lanham-Toronto-Plymouth ²2010.
- Foley Michael, «From Bruff to the Balkans: James David Bourchier», *Dublin Institute of Technology*, Dublin 2010, σσ. 4-14.
- Gavrilovitch (Λήμμα) «Pesma», *La grande encyclopédie: inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, τ. 26, Paris 1885-1902, σ. 507.
- Gellner Ernest, *Έθνη και εθνικισμός*, μετάφραση: Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα 1992.
- van den Gheyn R. P., «Populations Danubiennes, Roumains et Bulgares», *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers* τ. 11, Anvers 1886, σσ. 197-235.
- Giffin Frederick C., «James David Bourchier», *Historian* τ. 27, November 1964, σσ. 1-20.
- Goodwin Godfrey, *Οι Γενίτσαροι*, μετάφραση: Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα 1997.
- de Jessen Franz, «Les Troupes françaises en Macédoine.-II. Races, nationalités et religions», *La Revue hebdomadaire*, Paris 1915/10/30, σσ. 671-679.
- Kalionski Alexei, «The Pomak dilemma», *Anamnesis - Communities, Identities and Migrations in Southeast Europe* (Συλλογή Άρθρων), Sofia 2014, σσ. 5-21.
- Konstantinov Yulian, «Strategies for sustaining a vulnerable identity: The case of the bulgarian Pomaks», στον τόμο: *Muslim Identity and the Balkan State*, Hugh Poulton και Suha Taji-Farouki (επιμ.), London 1997, σσ. 33-53.
- Leger L., «Les Périodiques, Les Pomaks ou Bulgares musulmans», *Revue Encyclopédique*, Georges Moreau (εκδ.), 1893, σσ. 722-724.
- Lubanska Magdalena, «Narratives about dissenter neighbours and their place in the cultural strategy of coexistence in the western Rhodope region of Bulgaria», *Region Regional Identity and Regionalism in Southeastern Europe (Part1) Ethnologia Balkanica*, τ. 11, Klaus Roth και Ulf Brunnbauer (εκδ.), Berlin 2007, σσ. 185-203.
- Ministère des Affaires étrangères – Bulletin périodique de la presse Bulgare*, 30/31-1/1921.
- Özey Ramazan, «19. Asırda Edirne Vilayeti coğrafyası», *Marmara Coğrafya Dergisi* τ. 6, İstanbul 2002, σσ. 1-36.
- Poulton Hugh, «Islam, Ethnicity and State in the Contemporary Balkans», στον

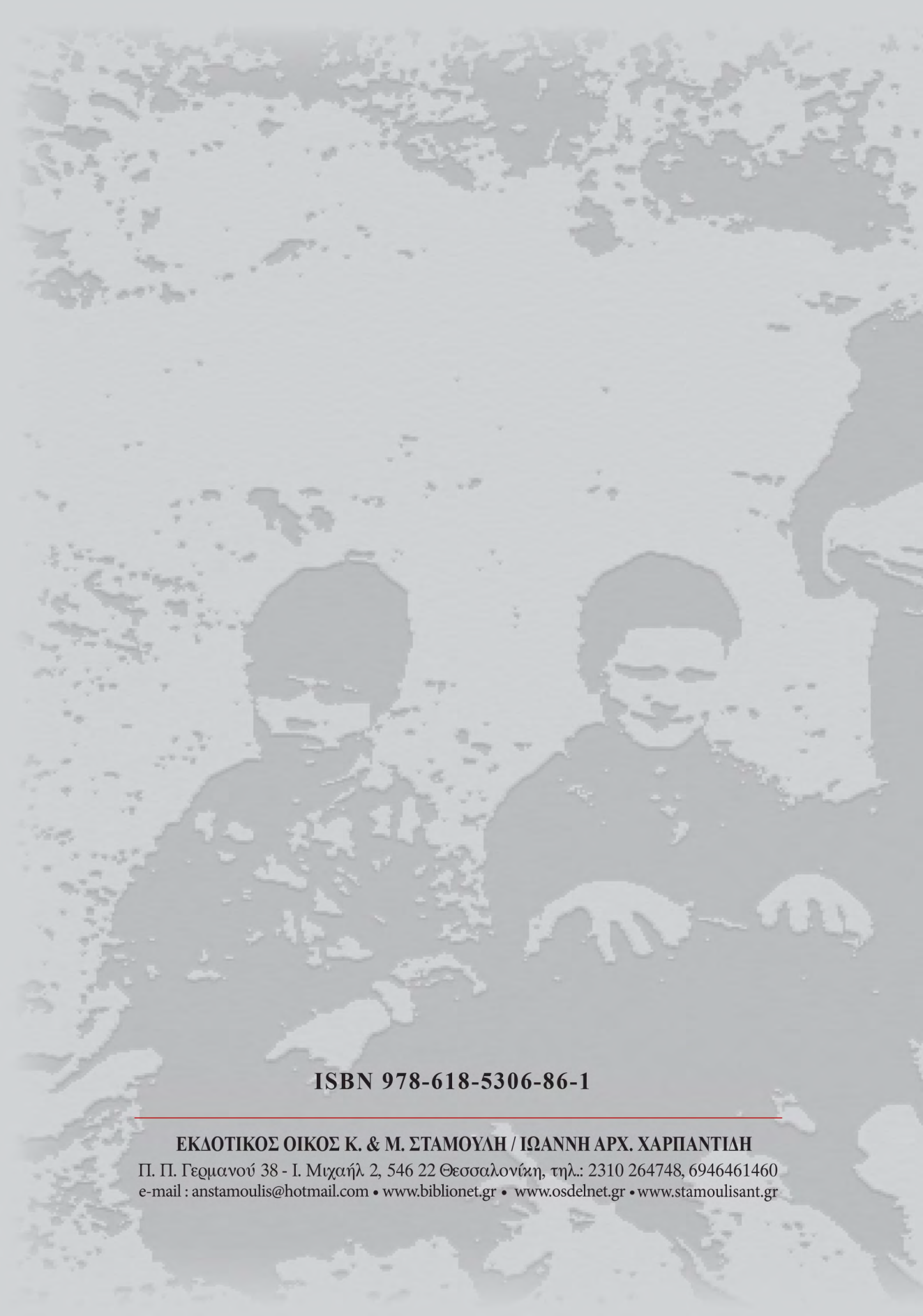
- τόμο: *Muslim Identity and the Balkan State*, Hugh Poulton και Suha Taji-Farouki (εκδ.), London 1997, σσ. 13-32.
- Sami Bey Frashëri, *Kamus-ül Alâm, Tarih Ve Cografya Lûgati Ve Tabir-i Esahhiyle Kâffe-yi Esma-yi Hassa-yi Camidir* τ. 2, İstanbul Mihran Matbaası 1306/1889.
- Şentürk Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992.
- Ubicini A., «Là Roumémie Orientale depuis le traite de Berlin», *Revue de géographie*, Ludovic Drapeyron (εκδ.), Paris 1880, σσ. 102-113.
- Ζεγκίνη Ευστρατίου Χ., *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη, Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του Μουσουλμανισμού στον Ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη ²1996.

Summary

The aftermath of Berlin's Conference (1878) as a resolving attempt for the Eastern Question, forced France, already been weakened because of the defeat in the War of 1870-1871 against Prussia, to modify her policy in respond to the new challenges. Following her traditional interests in the Near East tried to keep up economic privileges and close political relation with the Ottoman Empire.

Promoting these aims, France's foreign policy used scientific reports of ethnology and demography searching the ethnic and linguistic background of the Balkan peoples, and thus encouraged such studies and publications, elaborated by French scientific community. Because of all the above reasons, the French view of the Rhodopean Pomaks population group, whose ethnological origins was disputed at that moment, tended to characterize them as Islamized Bulgarians who, despite violent and painful process of changing religion, kept their Christian or paganistic customs, music, dances and oral epic folksongs, also their Slavic origin language mixed of course with Turkish words and expressions,.

The published French and Belgian sources, used in this paper, was geographic, ethnologic, sociologic and lexicographic (i.e.: *Revue encyclopédique*, Paris, 1893, *Revue de géographie*, Paris 1880, *Bulletin de la Société de géographie d'Anvers*, 1886 and *La Revue hebdomadaire*, Paris 1915). Most of them concludes that Pomaks were Bulgarian moslems, mot à mot in french: «*Mahométans bulgares, qu'on distingue sous le nom générique de Pomaks*». Notwithstanding the above, some others argued that Pomaks were ancient Thracian populations, rejecting either Slavic or Turkish origins. All these general perceptions, of course, must be considered by searching the motive of their author and the wider historical context and through verification of their arguments.

ISBN 978-618-5306-86-1

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ / ΙΩΑΝΝΗ ΑΡΧ. ΧΑΡΠΑΝΤΙΔΗ

Π. Π. Γερμανού 38 - Ι. Μιχαήλ 2, 546 22 Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 264748, 6946461460
e-mail : anstamoulis@hotmail.com • www.biblionet.gr • www.osdelnet.gr • www.stamoulisant.gr